

СТАМБЕНА АРХИТЕКТУРА И ФАЗЕ РАЗВОЈА УТВРЂЕЊА ЈЕРИНИН ГРАД – БРАНГОВИЋ

Радивоје Арсић

Завод за заштиту споменика културе Ваљево

Невена Павловић

Ваљево

e-mail: arsicradivoje@gmail.com | Оригинални научни рад

Примљено: 1. 5. 2021. | УДК: 904:728"652/653"(497.11)

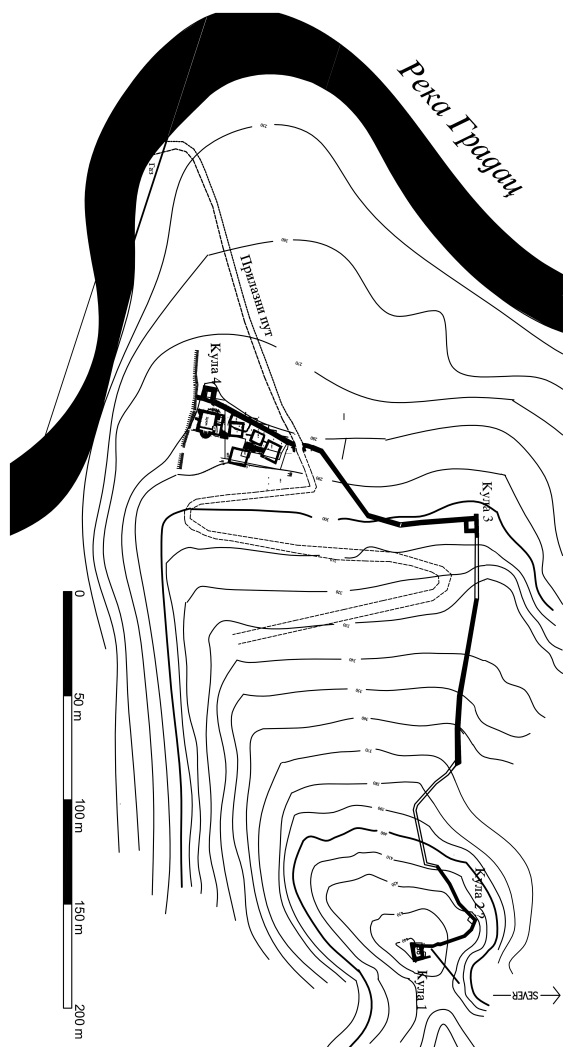
Прихваћено: 9. 6. 2021.

Апстракт: Рад представља анализу објеката стамбене архитектуре, која је откривена током археолошког истраживања Јерининог града у селу Бранговић, као и разматрање потенцијалне организације и карактер насеља унутар утврђења кроз различите хронолошке фазе. Откривени објекти припадају позноантичком периоду 4–5. века и рановизантијском периоду 6–7. века. И поред присуства културних слојева и покретних налаза, до сада нису откривени остаци архитектуре из периода старијег гвозденог доба и средњег века.

Кључне речи: Западна Србија, Ваљево, Градац, старије гвоздено доба, рановизантијски хоризонт, позна антика, средњи век, утврђење, архитектура, кућа, земунница, насеље

Увод

У протекле две деценије изведен је низ мањих кампања у којима је археолошки истражен један део касноантичког утврђења Јеринин град – Бранговић код Ваљева. Прва археолошка истраживања обављена су 2003. (Мркобрад и Арсић 2004). Са мањим прекидом, истраживања су вршена од 2011. до 2018. године (Арсић et al. 2019, 3). Истраживачке кампање, чијим радовима у име Завода за заштиту споменика културе руководи археолог Радивоје Арсић, реализоване су у сарадњи са Народним музејом из Ваљева, Истраживачком станицом у Петници, студентима археологије и мештанима села Бранговић. Највећи део археолошких ископавања био је усмерен на југозападни део утврђења, где су током 2003. године откривени остаци цркве. Истражена површина обухвата простор између рановизантијске цркве са јужне, главне капије са северне и спољне ивице бедема са западне стране. Током помених година истражена је површина око 1300 м² (сл. 1). Упркос томе што је досадашњим истраживањима обухваћен мањи део утврђења, постигнути

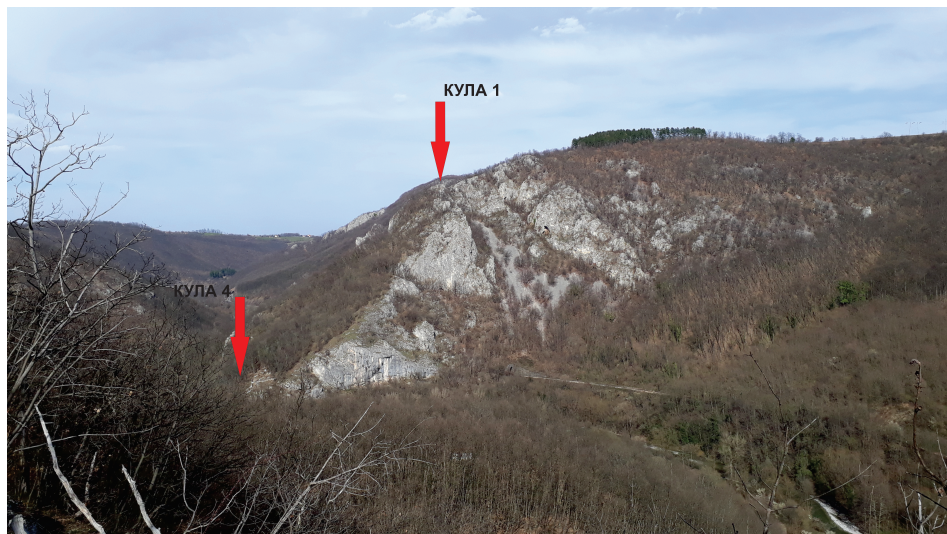

Сл. 1. Основа утврђења са истраженим објектима

Fig. 1. The base of the fortification with researched objects

результати омогућили су да се јасно дефинише изглед и величина фортификације, хронологија и начин употребе овог простора у прошлости. Остаци материјалне културе сведоче да се најпре у периоду старијег гвозденог доба овде одвијао интензиван живот, вероватно у насељу градинског типа. Након тога, у 3–4. веку нове ере подигнуто је утврђење неправилног полигоналног облика, површине око 3,2 ха, којим је обухваћен простор стрмог брда које се спушта скоро до реке (сл. 1–2). Ради уклапања окомите литице изнад Градца

Сл. 2. Положај утврђења, снимак са југа

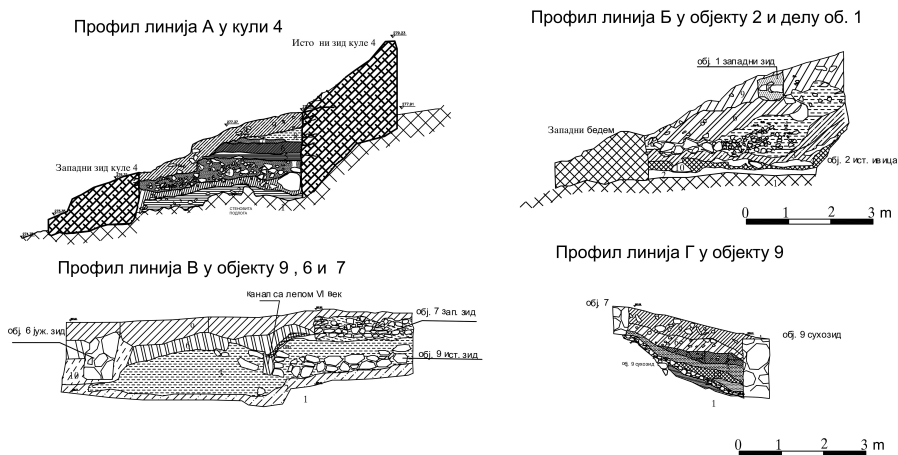
Fig. 2. The position of the fortification, view from the south

(познате као Шарено платно) у фортификацију и максималног коришћења природних погодности терена за одбрану, подизање зидина је било неопходно само са северне, западне и делом источне стране, док је са јужне стране могла постојати дрвена ограда. Дуж зидина констатоване су четири куле и два улаза. Унутар брањеног ареала до сада је откривено, делимично или у потпуности истражено, најмање 9 вишенаменских објеката из различитих грађевинских фаза и једна црква (сл. 1, 4, 20). Насеље унутар зидина опстало је у континуитету уз два разарања све до краја 6. и почетка 7. века, када је напуштено. Живот у насељу краткотрајно се обнавља током 9. и 10. века, да би након тога оно и дефинитивно запустело (Арсић et al. 2019, 47).

Стратиграфија и хронологија

На истраженом простору утврђена је углавном сложена вертикална и хоризонтална стратиграфска слика. Због претежно великог нагиба терена од истока ка западу, кишне ерозије и распореда бедема и зидова, дебљина културних слојева варира између 1 и 3 м.

Још приликом истраживања било је могуће утврдити релативни хронолошки однос међу објектима на основу стратиграфског положаја и међусобних односа објеката млађе и старије фазе (сл. 3–4). Подизањем цркве током 6. века негирана су два старија објекта од дрвета и блата, означена као објекти 4 и 4А, која се оквирно према керамичким налазима могу

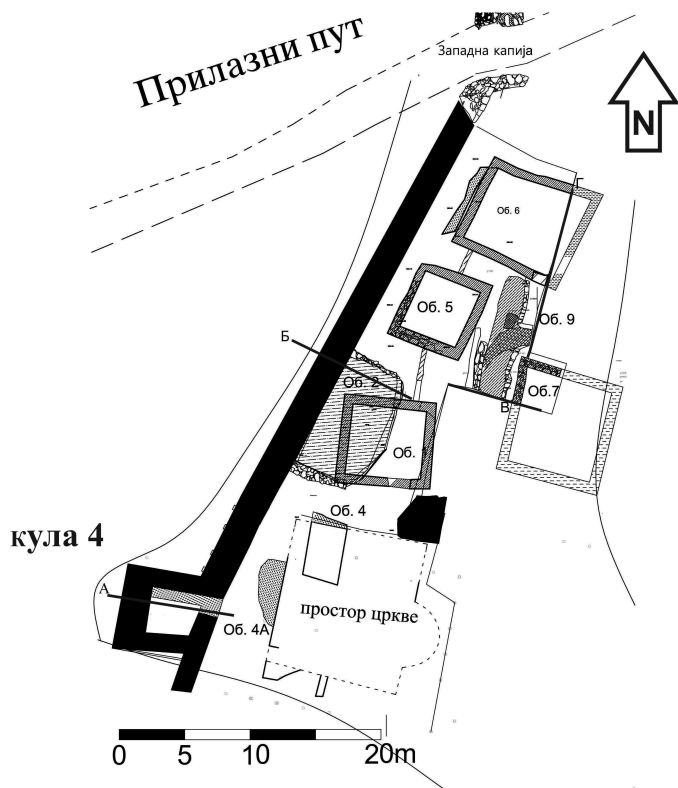

Сл. 3. Профили на линији А, Б, В, Г

Fig. 3. Profiles along the lines A, B, V, G

датовати у 4. и почетак 5. века. Очувани су одсечени остаци 2 зоне компактног лепа са запеченом подницом, преко којих лежи дебљи слој зидног лепа. Објекти су настрадали у великом пожару. Такође, објекат 1 из 6. века једним својим делом је подигнут преко већег дела објекта 2, тако што је терен претходно нивелисан услед природне ерозије сипара, а делом приликом каснијег насипања седимента ради прилагођавања простора за градњу. Објекат 3, који је дефинисан као јама или укуп из 4. века, у потпуности је прекривен основом објекта 1. Слична ситуација сусреће се и 15 м северно, где је приликом укопавања темељног рова за јужни зид објекта 6 пресечен северни део објекта 9.

Најилустративнија и најсложенија слика регистрована је унутар куле 4, где је било могуће уочити све хронолошке фазе у развоју утврђења, а које су у мањој или већој мери заступљене и у другим истраженим деловима фортификације. За нијансу упрошћенија слика је на простору северно од цркве, где су подигнути објекти 2 и 1, у виду недостатка интензивних урушавања камених зидова, са слојевима шута и камена. Најједноставнија стратиграфија уочена је око главне капије утврђења са само 3 основна слоја, односно слој стеновите подлоге, на коме је подигнут бедем, слој шута, и слој хумусне шумске земље са каменом. Као илустрација стратиграфије у овом раду користе се линије профила означене као линија А, унутар куле 4, линија Б и В, на простору објеката 1 и 2, и линија Г, као источна граница ископа код објекта 9 (сл. 3–4).

Сл. 4. Истражени објекти позноантичког и рановизантијског слоја у југозападном углу утврђења

Fig. 4. Researched objects from the Late Antique and the Early Byzantine layer in the south-western corner of the fortification

1. Стеновита подлога са тамноцрвеним скелетоидним земљиштем, са спорадичним налазима грнчарије гвозденог доба. Налази су вероватно доспели из слоја светлобраон земље. Ниво је присутан на већем делу истраженог простора, па и на линијама Б и В. Праисторијски налази се простиру на горњој граници слоја на великом делу истражене површине локалитета.
2. Слој светлобраон земље са ситном дробином и спорадичним комадима стена и зонама гаражи дебљине око 10 цм, који садржи мањи број римске провинцијалне грнчарије и животињске кости. На осталим местима у фортификацији у самом слоју се налази грнчарија старијег гвозденог доба, док се тек на врху слоја јављају налази позноантичке керамике. Објекти 4 и 4А подигнути су на горњој површини овог слоја, док су укопани објекти уковани са његове горње коте.

3. Слој тамнобраон растресите земље са каменом дробиним оштрих ивица мале и средње величине, дебљине 20–40 цм. Археолошке налазе чине ситнији фрагменти керамике, метални клинови, животињске кости и 1 бронзана монета ковнице Виминацијум из 12. године локалне ере. Овај седимент је присутан на већем делу истражене површине утврђења као ниво на коме су подигнути објекти 4 и 4А, или нивелета са које је извршено укопавање објеката 2 и 9.

4. Слој светлосиве растресите земље са доста здробљеног малтера и каменом дробиним већих димензија, промера око 30 цм. Дебљина слоја износи 40–60 цм. Представља фазу урушавања објекта или слој нивелације пре постављања малтерног пода у кули. У њему је откривен мањи број покретних налаза, углавном керамике и костију. На простору утврђења паралелан је са слојем светлосиве боје који садржи сипар и крупнији камен. Слој се наталожио након пожара у коме су изгорели објекти 2 и 9 и преко остатака објекта 4. Изгледа као наталожени сипар услед земљотреса или јаке водене ерозије. На другим објектима и овај седимент се појављује у тамнијој варијанти као слој тамносиве земље са великом количином гаражи браон боје, дебљине око 30 цм, и ситном каменом дробиним. Оквирно се може датовати у крај 4. века. Присутан је на већем делу истраженог локалитета, на линији профила Б и Г има дебљину на појединим местима и преко 60 цм.

5. Малтерни под светлобраон-жуте боје са тампоном од хидрауличног малтера дебљине 15 цм. Очуван је у североисточној половини куле, док је на остатку површине уништен услед ерозије. На поду је видљива једна фаза обнове са премазом дебљине 2–3 цм. Између два слоја малтера откривен је мањи број ситнијих налаза грнчарије. Одговарао би фази подизања надземних објеката са каменим темељима и времену подизања цркве, односно фази обнове читавог утврђења, која се не може прецизније датовати, већ само оквирно у 6. век.

6. Слој тамносиве растресите земље са ситном спорадичном дробиним и већом количином гаражи дебљине око 25 цм. Садржи велики број налаза који се могу датовати у 6. век. Има га на целом истраженом простору, углавном покрива објекте настале током 6. века.

7. Слој светлобраон-жуте песковите земље дебљине 10–15 цм, који представља слој обнове куле и садржи мали број покретних налаза. Углавном га нема у другим објектима, већ су средњовековни налази присутни у слоју шута цркве или изнад рушевина лепа из 6. века.

8. Слој тамнобраон земље са каменом дробиним. На другим деловима утврђења садржи налазе средњег века помешане са оним рановизантијским.

9. Слој растресите хумусне тамнобраон земље са крупном каменом дробним и малтером. Хумусни слој покрива највећи део истраженог простора.

10. Остаци црвено запечене земље и лепа са доста гарежи присутни су код објекта од дрвета и блата уништених у пожару.

Старије гвоздено доба, фаза 1

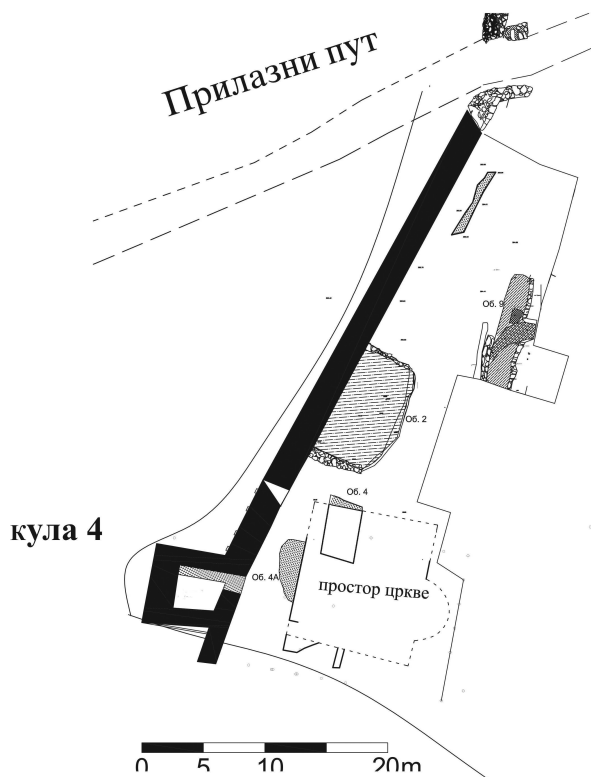
У најстаријим културним слојевима констатован је изузетно велик број налаза праисторијске керамике. Највећи број хронолошки осетљивих фрагмената припада посудама прве фазе (Калакача фаза) босутске културе старијег гвозденог доба. Хронолошки, ова фаза се поклапа са ступњем халштата Б (1000–800. г. п. н. е.) (Арсић et al. 2019, 14). Концентрација налаза се повећава према касноантичком западном бедему, док је у сондама истраживаним са спољне стране бедема ка реци број налаза спорадичан. Такав распоред налаза упућује на закључак да се у време старијег гвозденог доба дуж трасе касноантичког бедема пружао праисторијски бедем, који је у антици искоришћен макар једним делом за подлогу нове фортификације. До сада нису откривени остаци стамбене архитектуре. Многобројни откривени комади лепа упућују на то да су на овом месту били подигнути објекти од дрвета и блата, оштећени услед кишне ерозије.

Археолошки слој старијег гвозденог доба лежи директно на стеновитој подлози или на веома танком слоју светлоцрвене растресите земље. Све наведено указује на то да је у време пре 2800 година простор око Шареног платна био потпуно огољена површина са травама као доминантним растињем. Самим тим, објекти из овог периода су могли бити само надземног типа.

Објекти од краја 3. до прве половине 5. века, фаза 2

Објекат 4

Остаци надземног објекта од дрвета и блата који је изгорео у пожару истражени су на око 3,5 м од западног бедема (сл. 5–6). Очуване димензије објекта су 4,2 x 1,4 x 0,7 м, док првобитну величину објекта није могуће прецизно утврдити. Истражени остаци запеченог земљаног пода били су прекривени слојем зидног лепа дебљине 5–20 цм. Уз северну ивицу објекта цркве документовано је на запеченој основи лежиште темељне дрвене греде и угљенисани остаци исте ширине око 12 цм. Нису уочени остаци темељног рова или укопаних стубова. Изгледа да је конструкција била подигнута на хоризонтално постављеним дрвеним гредама, директно ослоњеним на стеновиту подлогу. Објекат је на југу пресечен приликом изградње северног анекса цркве. Налази керамике откривени на поду, посебно зделе, имају аналогije

Сл. 5. Истражени објекти касноантичког периода

Fig. 5. Researched objects from the Late Antique period

у керамици Сирмијума, Бононије, Думбова (сл. 7/1–3). Објекат се на основу поменутих аналогија може датовати у 4. век (Bruckner 1981, 98, Т 95). Дрвену конструкцију чинио је скелет од отесаних дрвених греда, док је остатак био од прућа облепљеног блатом. Судећи према очуваним траговима у откривеним комадима запечене земље, може се закључити да су зидови објекта били од облица облепљених блатом. Унутар подне површине објекта откривена је кружна зона пепела, која највероватније представља остатке отвореног огњишта. Дрвена конструкција објекта била је формирана од правоугаоних тесаних греда хоризонтално постављених не земљу, на шта указују отисци у лепу. Под објекта био је од набијене земље.

Објекат 4А

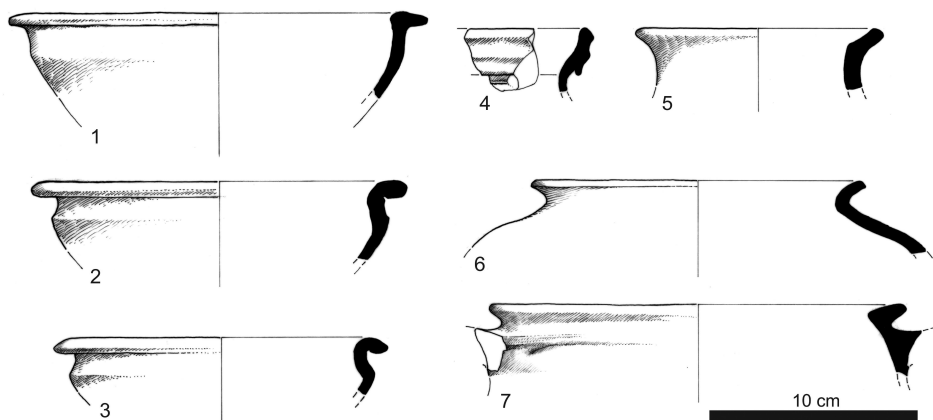
Током истраживања није издвојен као засебан објекат, већ је накнадно означен као засебна целина, која се налазила између западног зида цркве и бедема. На основу накнадне анализе документације утврђено је да се

Сл. 6. Остаци објекта 4

Fig. 6. Remains of object 4

Сл. 7. Налази грнчарије из објекта 4

Fig. 7. Pottery finds from object 4

може радити о остацима објекта сличног објекту 4 (сл. 4 и 5). На слоју 1 светлобраон-црвене земље и стеновите подлоге откривена је зона запечене поднице од набијене земље са зидним лепом дебљине веће од 30 цм преко ње. Зона, очувана на површини величине око 3 x 2,5 м, пресечена је и уништена приликом подизања западне подзиде и зида цркве. У лепу је било трагова мањих облица. Објекат није имао темељ или ров, већ је подигнут директно на земљано-каменој подлози. Стратиграфски одговара времену 4. века.

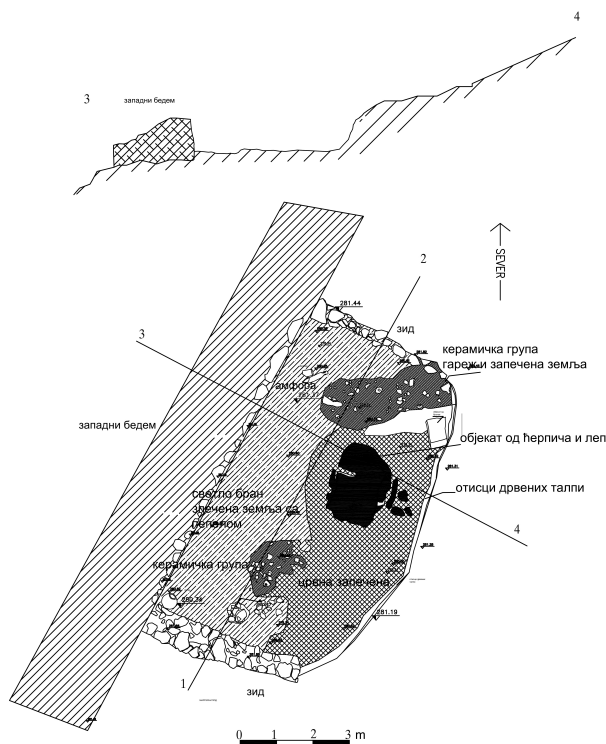
Сл. 8. Објекат од ћерпича унутар објекта 2

Fig. 8. Object made of mudbricks within object 2

Објекат 2

Стратиграфски је позициониран испод објекта 1 из 6. века (сл. 3–4). Темелј објекта 1 и горњу површину објекта 2 раздваја слој камене дробине и крупног камена. Призидан је уз унутрашње лице западног бедема утврђења на око 6 м северно од куле 4 (сл. 5). Неправилне правоугаоне основе, димензија 11 x 6 м, дужом страном оријентисан у правцу север–југ. Објекат је укопан са горњег нивоа у слој светлобраон земље са ситном дробином и каменом до нивоа светлобраон-црвене земље, која је служила као под у објекту. Објекат је укопан у терен максимално око 0,9 м у слој 1 и 2 са налазима из периода старијег гвозденог доба. Северну и јужну ивицу објекта чини сухозид ослоњен на основу, који је незнатно излазио ван коте тадашњег терена. Северни зид, дебљине 0,65 м и дужине 4 м, очуван је у 3–4 реда камена неправилног слога висине 0,4 м. Јужни темелј је масивније конструкције, очуване висине 1 м и ширине 0,6–0,8 м. Са источне стране није било сухозида већ је ивица објекта била од хоризонтално положених дрвених талпи и облица, од којих су преостали угљенисани трагови. Као западни зид објекту је послужио бедем утврђења на који је објекат био наслоњен. Објекат је био полуукопан у слој светлобраон-жуте земље са дробином. Основа је благо нагнута ка западу. Североисточни угао укопан је 1 м, као и југоисточни. Југозападни и северозападни угао били су укопани 0,6 м (сл. 9). Преко каменог темелја подигнут је бондрук са блатом, који је изгорео у пожару. Улаз у објекат налазио се са севе-

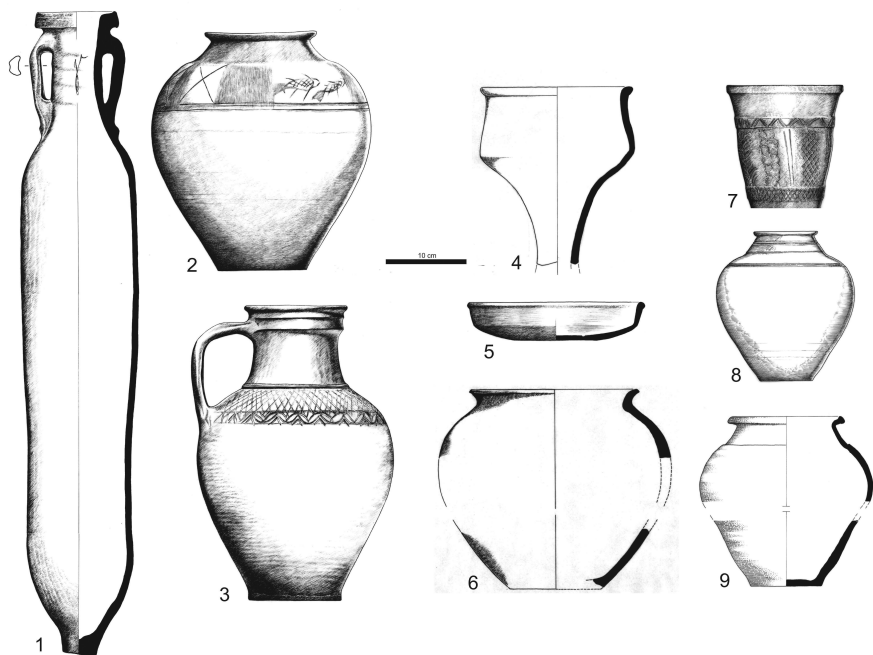

Сл. 9. Основа и пресеци објекта 2

Fig. 9. Basis and cross-sections of object 2

роисточне стране. Могуће је, судећи по положају налаза прозорског стакла, да је са јужне и западне стране имао застакљене отворе.

У објекту, у нивоу пода, откривена је неправилна правоугаона конструкција од ћерпича, насатично сложеног и премазаног блатом, димензија 1,7 x 2,1 м (сл. 8). Функција овог објекта у облику масивног постамента није утврђена, могуће је да се ради о некој врсти пећи. Горњи, надземни део конструкције објекта био је изграђен од дрвета и блата. Унутар објекта откривен је масиван слој урушавања надземне зидне конструкције у виду слоја паљевине, састављен од гаражи и лепа, који достиже дебљину 30–40 цм. Кров је вероватно био од сламе или другог органског материјала. Унутар објекта откривен је велики број *in situ* керамичких посуда и слабо хронолошки осетљивих металних предмета, регистрованих испод слоја пожара (сл. 10). Велики број откривених посуда је могуће реконструисати, док је изван број њих изузетно уситњен и оштећен услед пожара и урушавања објекта. Највећи део

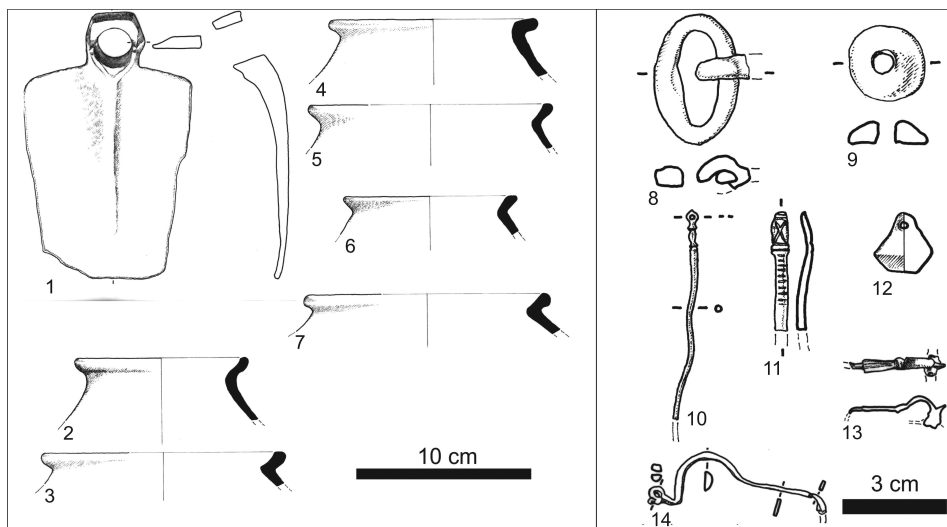
Сл. 10. Налази грнчарије из објекта 2

Fig. 10. Pottery finds from object 2

грнчарије припада римској провинцијалној кухињској керамици. Око 20% посуда, лонаца за течност и здела, припада групи глачане грнчарије, сивобраон до тамнобраон боје печења. Налази су, према прелиминарним анализама, карактеристични за утврђења насељена федератима у Панонији и Валерији, и можда сведоче о присуству популације која потиче са ширег простора Панонске низије и Карпатског басена (Hárshegyi and Ottományi 2013, 506–507; Арсић et al. 2019, 22). Налази из Петничке пећине, са Анина и Јерининог града упућују на бројно присуство ове популације крајем 4. века у ваљевском крају. Хронолошки најосетљивији налаз представља северноафричка амфора (Spatheion 2), откривена на поду објекта (сл. 10/1). Амфора је са дугим уским телом и дугим вратом, на коме је урезан знак γ . Датује се у прву половину 5. века (Bonifay 2004, 125).

Објекат 9

Објекат 9, оквирних димензија 2,5 x 10 м, био је са три стране укопан у падину терена (сл. 5). Делимично је са западне стране оштећен приликом подизања објекта 5, док је услед укопавања темеља објекта 6 пресечена његова северна ивица (сл. 4). Источна ивица објекта усечена је под правим углом

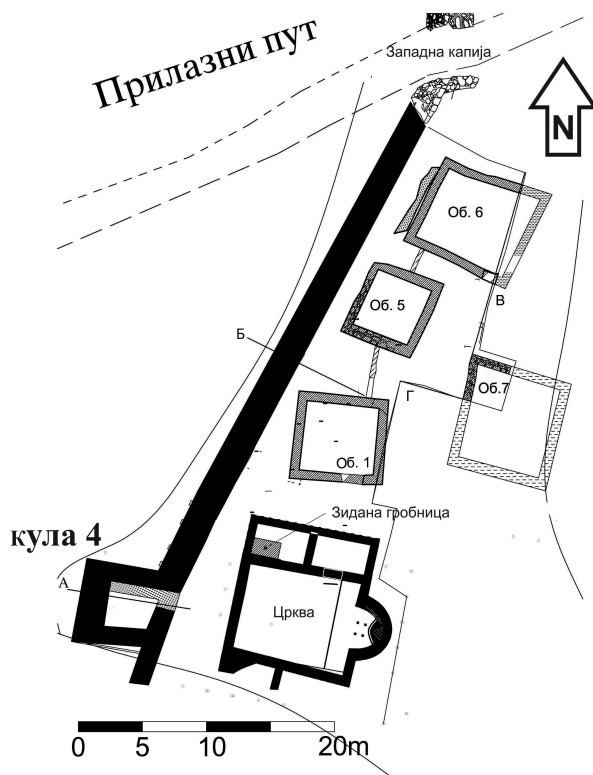

Сл. 11. Налази грнчарије и металних предмета из објекта 9

Fig. 11. Finds of pottery and metal items from object 9

у слој светлобраон-жуте земље са крупнијом каменом дробином око 0,7 м, како би се нивелисала подна површина. Потом је подзидана сухозидом од ломљеног камена, ширине око 0,4 м и висине око 0,7 м, вероватно како би се спречило осипање ивица објекта. У каснијој фази, након 6. века, објекат је по средини пресечен каналом који је делом оштетио подзиду и источну ивицу. Са западне стране није било укопавања, већ је једним делом подигнут сухозид ширине 0,7 м, очуван у дужини од 3,7 м, и он је вероватно носио дрвену конструкцију зида. Унутрашњост објекта у потпуности је била испуњена крупним комадима компактног и здробљеног лепа, са доста гаражи. Дебљина слоја са компактним и обрушеним комадима лепа износи 10–40 цм, испод којих се налази дебео слој гаражи настао вероватно услед сагоревања кровне конструкције и покривача од биљног материјала. Испод урушеног зидног компактног лепа откривена је зона, величине око 0,7 x 1 м, оивичена лепом дебљине 30–40 цм са остацима угљенисаног проса, вероватно складиштеног у платненом суду или суду од прућа. Откривен је мањи број нагорелих фрагмената керамике, металне алатке и ситни предмети (сл. 11). За мању лучну фибулу (сл. 11/13), дужине око 4 цм, са подвијеном стопом и обмотајем између кратког лука и стопе, није поуздано утврђено да припада објекту 9 пошто је на месту налаза објекат пресечен дубоким каналом из 6. века (сл. 3).

Вероватно се ради о објекту мешовитог карактера, који је коришћен за становање, али и за складиштење намирница и алата. Унутар објекта је откривена бронзана монета императора Грацијана (Арсић et al. 2019, 34).

Сл. 12. Истражени објекти из рановизантијског периода

Fig. 12. Researched objects from the Early Byzantine period

Објекти 6. века, фаза 3

Објекат 1

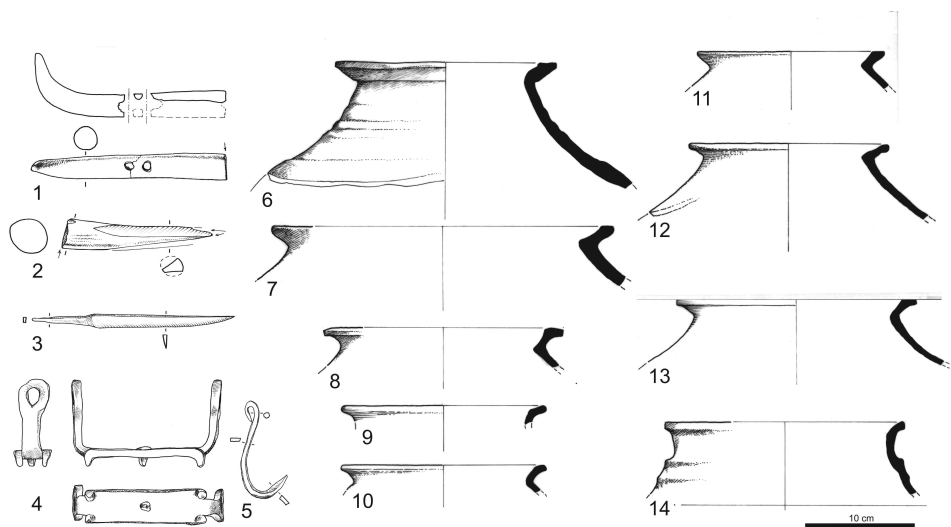
Изграђен је на падини, нагнутој од истока према западу, на простору северно од цркве око 3–3,5 м удаљености (сл. 12–13). Откривени су делови јужног зида, који је скоро паралелан са северним зидом цркве, западног и мањи део североисточног угла. Објекат је имао правоугаони облик у основи, димензија 7 x 6,5 м, унутрашње површине око 30 м². Остаци темеља формиран су уз слагање ломљеног или делимично притесаног кречњака без употребе малтера, јер је као везиво коришћено блато. Лица зидова грађена су од крупнијег притесаног камена, величине 20–40 цм, док испуну зида чини ситан ломљени камен. Њихова ширина је око 0,7 м, док је очувана висина, како западног тако и јужног зида, од 2 до 4 неправилна реда камена, највише 60–70 цм. Висина западног темељног зида морала је бити већа од оног источног како би се превазишла разлика у коти терена (сл. 13). Самим тим је унутрашњост мора-

Сл. 13. Остаци темеља објекта 1 у односу на северни зид цркве

Fig. 13. Remains of foundations of object 1 in respect to the northern wall of the church

ла бити нивелисана убацивањем испуне седимента са сипаром, који садржи покретне налазе старијег периода. Током истраживања нису уочене индикације које би указивале на то да је унутрашњост објекта била преграђивана. Нису откривени остаци преграда од камена нити трагови дрвених греда који би упућивали на унутрашњу поделу простора. Под је сачуван само местимично, јер је због нагиба терена већим делом оштећен услед ерозије. Подница од набијене земље, запечене у пожару, сачувана је само у југоисточном делу објекта на мањој површини. На нивоу пода *in situ* је откривена мања група фрагментоване глеђосане византијске керамике маслинастозелене боје и гвоздена дршка ведра са евидентним траговима пожара, који су се читавали и на нагорелом камењу. У слоју земље непосредно изнад нивоа пода, као и у оном који је на нивоу пода тамо где овај изворно није сачуван, откривени су малобројни покретни налази фрагментованих керамичких посуда за свакодневну употребу (кухињска керамика) (сл. 14/6–14), животињских костију, коштана алатка за дрешење чворова (сл. 14/1), гвоздени нож (сл. 14/3), кука (сл. 14/5), игла за шивење и један предмет нејасне намене (сл. 14/4). У непосредном суседству очуваних камених темеља, како на простору који припада унутрашњости објекта тако и на оном изван, регистровано је обиље комада кућног лепа (запечене земље са отисцима дрвене грађе или без њих), који највероватније представља обрушене горње зоне зидова од дрвета обложеног блатом ослоњене на каменим темељима.

Сл. 14. Налази керамике, металних и коштаних предмета из објекта 1

Fig. 14. Finds of pottery, metal and bone items from object 1

Објект 5

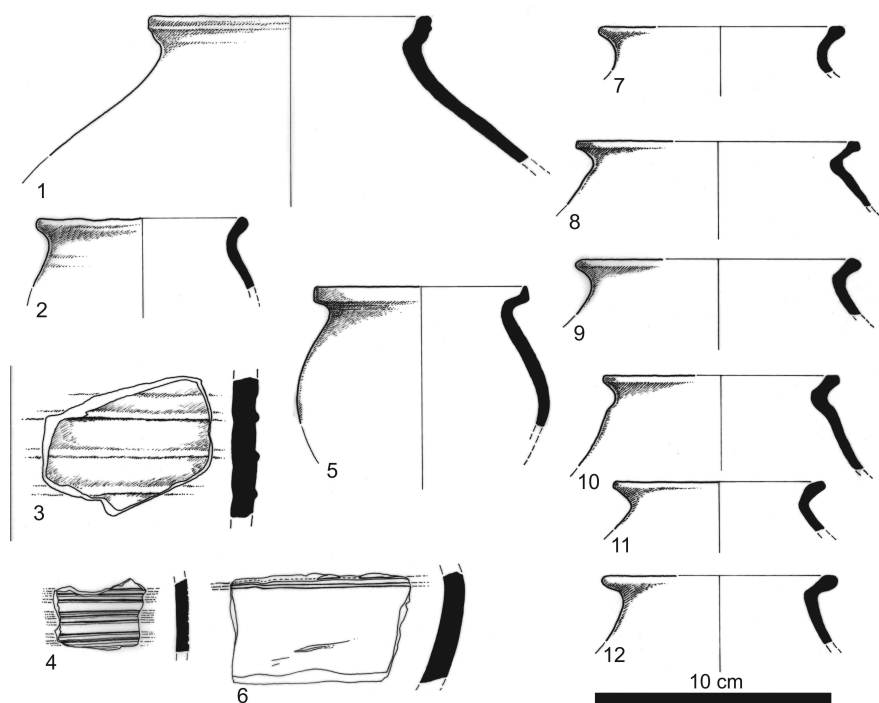
Налази се на око 3 м северно од објекта 1 и 2–3 м источно од беде-ма (сл. 12). Објект је подигнут на благој падини, правоугаоне основе, површине око 37 м². Зидан је од крупнијег грубо притесаног камена, који је коришћен за лица, и ситније ломљеног кречњака, који се налази у испуни (сл. 15). Приликом изградње није коришћен малтер, већ је камен слаган у неправилне редове уз употребу блатног везива. Јужни и северни зид су једнаке дужине 5,8 м, као и источни и западни 6,3 м. Ширина свих зидова износи 0,8 м. Најбоље је очуван источни зид, у висини до 1 м, док је југозападни угао грађевине са једва 0,5 м висине највише оштећен (сл. 15). Унутрашњост објекта је јединствена целина, без преграда или трагова који би указивали на то да је простор био дељен. Под је био од набијене земље, а оштећен је као и цео објект у пожару. О томе говоре трагови гаражи, остаци угљенисаног дрвета и комади запечене земље (зидног лепа и поднице), откривених приликом истраживања, како унутрашњости тако и непосредног окружења ове зграде. Осим начина на који је објект страдао, ова врста налаза сугерише на дрвену надградњу камених подзида премазану блатом. Судећи према висини очуваних зидова, посебно оног источног, у односу на ниво пода, може се претпоставити да је приземни део имао функцију подрума, изнад којег је била стамбена јединица (или јединица неке друге намене), конструисана од дрвета и блата. Налази откривени у овом објекту малобројни су примерци кухињске керамике локалне производње и животињске кости (сл. 16).

Сл. 15. Остаци темеља објекта 5, североисточни угао

Fig. 15. Remains of the foundations of object 5, north-eastern corner

Сл. 16. Налази грнчарије из објекта 5

Fig. 16. Pottery finds from object 5

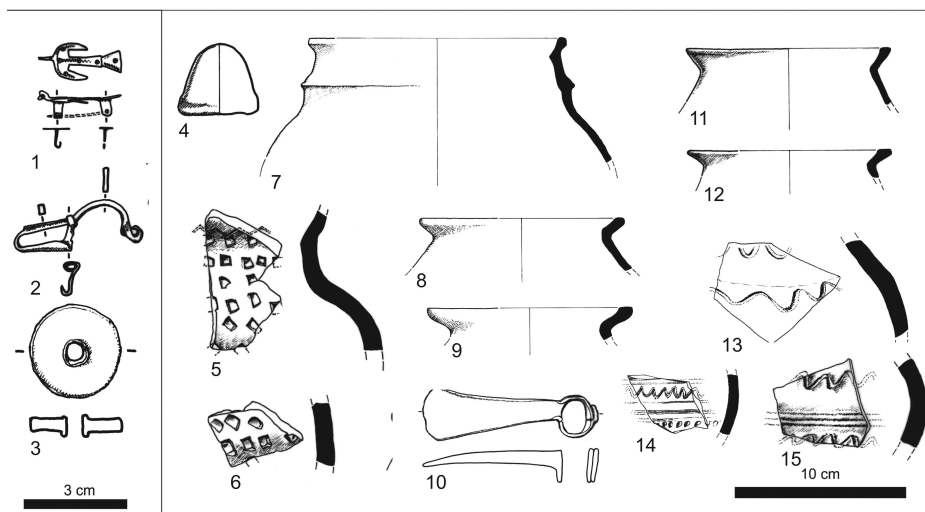
Сл. 17. Остаци темеља објекта 6, западна страна

Fig. 17. Remains of foundations of object 6, western side

Објекат 6

Представља трећу у низу грађевину, подигнуту у непосредној близини западног бедема. Налази се на око 2 м северно од објекта 5 и око 6 м јужно од улазне капије, на терену благо нагнутом ка западу (сл. 12). Објекат је правоугаоне основе и његов источни део је деформисан услед притиска земље, па изгледа незнатно шири од западне половине. Због површине од око 63 м² тренутно је најпространија истражена грађевина. За изградњу темељних зидова коришћен је кречњачки камен, крупнији и грубо отесан за лица и ситно ломљени у испуни, слаган у неправилне редове са блатним везивом. Једино се у западном зиду налазило неколико правоугаоно обрађених тесаника. Ширина зидова је 0,6 м, док је очувана висина претежно ниска, у просеку два реда камена, изузев на појединим деловима северног и западног зида, где је остало више редова наслаганог камена у висини до 0,7–0,8 м (сл. 17). Унутар објекта нису уочени остаци преграђивања нити други трагови просторне расподеле. Под је био земљани, а горња конструкција објекта је била од облица и блата, који су изгорели у пожару. Преко пода објекта формиран је слој лепа дебљине око 0,2 м. У слоју су присутни и компактно запечени комади лепа са заравњеним странама, са отисцима облица, гареж, пепео и остаци угљенисаног дрвета. Трагови интензивног пожара присутни су и на покретним налазима, који су се затекли у објекту у тренутку његовог рушења. У слоју деструкције овог објекта, документо-

Сл. 18. Налази керамике, металних и коштаних предмета из објекта 6

Fig. 18. Finds of ceramic, metal and bone items from object 6

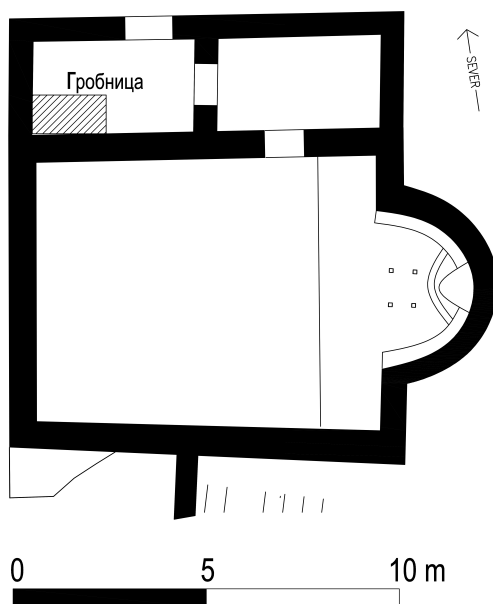
ваног непосредно изнад нивоа пода, откривени су делови више различитих питоса сиве боје са чешљастим украсом, као и питоса са маслинастозеленом и жутом глазуром (сл. 18/13–15). Осим тога нађено је неколико примерака печатне керамике (сл. 18/5–6), велики број фрагментованих кухињских посуда (сл. 18/7–9, сл. 18/11–12) и животињских костију. Остали налази су малобројни, понеко сечиво (нож), будак (сл. 18/10), оловни тегови (сл. 18/3–4), кламфе, полуфабрикати од рога, делови оплата од бронзаног и гвозденог лима, мала бронзана карика са петљом и две фибуле. Једна фибула је плочасто моделована у облику птице, израђена од бронзе (сл. 18/1), а друга је гвоздена лучна са подвијеном стопом и обмотајем (сл. 18/2).

Објекат 7

Регистрован је на простору који задире дубље у унутрашњост утврђења, на око 4 м источно од објекта 5 (сл. 12). Објекат није откривен у целисти већ само делови западног и северног темеља, који су озидани од крупнијег, грубо обрађеног кречњачког камена са блатом као везивом (сл. 19). Од западног зида, који се простире правцем север–југ, очувана су 4 реда неправилно сложеног камена, висине око 0,6 м. Зид има ширину 0,6 м, а откривен је у дужини од око 3,5 м. Образује прав угао са северним зидом, који се пружа према истоку а откривен је у дужини од око 3 м. Западни зид ове зграде утемељен је у слоју светлобраон-жуте компактне земље са ситним

Сл. 19. Остаци темеља објекта 7, западна страна
Fig. 19. Remains of foundations of object 7, western side

Сл. 20. Црква
Fig. 20. Church

каменом. Претпоставља се да је у питању објекат са каменим темељима на којима је био постављен бондручни систем са зидовима од дрвета и блата.

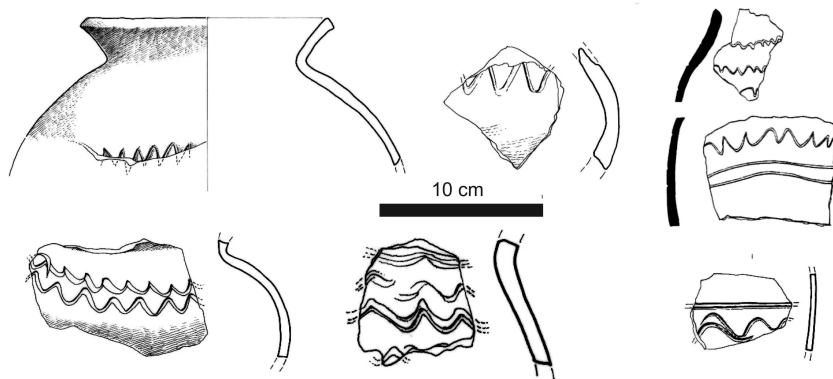
Црква

Подигнута је у крајњем југозападном делу утврђења, на око 2 м удаљености од литице и 4 м од куле и бедема (сл. 12). Услед скученог и стрмог простора најпре је на западној (нижој) страни озидан подзид, којим је постигнуто нивелисање падине и формирање платоа за изградњу верског објекта. Црква, спољашњих димензија по оси исток–запад са апсидом 12,5 м, односно 11,2 м по оси север–југ, састоји се од главног брода са чије се северне стране налази анекс од две просторије једнаке површине (сл. 20). На источној страни, са одступањем од 6° ка југоистоку (Тадић и Гаврић 2011, 225), налази се полукружна апсида. Уз унутрашње лице зида апсиде налазе се остаци камене клупе за свештенство, која се према северном и јужном зиду одваја од седишта за епископа, постављеног у средишњем делу и издигнутог за 30 цм у односу на субселијум. Испред синтроноса документована су лежишта за стубове четвороугаоне часне трпезе. На око 2 м од бочних зидова апсиде налазила се преграда, вероватно у виду парапетних плоча, које нису очуване, али канал, документован целом ширином наоса, недвосмислено упућује на њено постојање. Под у олтарском простору је за око 20 цм био издигнут у односу на под наоса. На целој површини главног брода, и у олтарском простору и у наосу, документован је малтерни под. Профилисани тесаници од сиге показују да је простор изнад апсиде био засведен (Мркобрад и Арсић 2004, 95).

Са северне стране главног брода налазио се анекс од две просторије једнаких унутрашњих димензија 4,2 x 2,5 м, међусобно одвојених зидом у ком се налазио отвор за врата. Под у анексима био је обрађен кречним малтером слабијег квалитета од оног коришћеног за под у наосу.

Црква је озидана од ломљеног и притесаног камена и местимично употребом облутака повезаних кречним малтером (Мркобрад и Арсић 2004, 94). Дебљина свих зидова је 0,6–0,7 м, док је њихова очувана висина неуједначена. Најбоље је сачуван источни зид, до 2 м висине, док су западни зид анекса и јужни зид главног брода најслабије очувани у висини од свега неколико редова камена. Целом својом дужином западни зид храма се ослања на подзид висине 1,7 м. Озидан је од ломљеног и притесаног камена, повезаног кречним малтером. Зидови свих просторија су са унутрашње стране били премазани једнобојним кречним малтером.

Црква је имала застакљене прозоре, о чему сведоче бројни уломци жутог плочастог стакла откривени уз источни и јужни зид (Мркобрад и Ар-

Сл. 21. Налази средњовековне грнчарије

Fig. 21. Finds of medieval pottery

сић 2004, 96), док су прозорска окна откривена уз западни и северни зид била у нијансама зелене, светлобраон и беле боје и прозирна (Пецикоза 2016).

У западној просторији анекса откривена је засведена зидана гробница, директно наслоњена на северни зид брода и западни зид анекса. Гробница, спољашњих димензија 2,3 x 1,2 x 1,5 м, озидана је од отесаних комада сиге и ситнијих комада опеке, а њена унутрашњост је омалтерисана једнобојним кречним малтером дебљине око 2 цм. Уз јужни зид налазио се банак ширине 40–60 цм док је уз северни зид био канал ширине око 30 цм. Банак је за 40 цм био издигнут у односу на канал. И банак и канал били су премазани малтером истог квалитета као онај на зидовима. Унутар гробнице откривени су дислоцирани скелетни остаци четири индивидуе различите старосне и полне структуре (Avdić 2013).

Средњи век (9/10. век), фаза 4

Приликом досадашњих истраживања нису откривени материјални трагови који би се могли одредити као остаци средњовековне архитектуре. Утврђено је присуство покретних налаза, претежно грнчарије и у мањем броју металних предмета, који су углавном откривени у слоју тамнобраон растресите земље са каменом изнад објеката из 6. века, са унутрашње стране западног бедема и у шуту цркве (сл. 21). Судећи према налазима из цркве и куле 4, изгледа да се објекат цркве користи секундарно за становање, а да је у самој кули дошло до мањих интервенција, поправки зидова и нивелације пода. На основу до сада истражених површина, чини се да се у овом периоду југозападни део утврђења не користи у већој мери и да су средњовековни

објекти, ако их је било, сконцентрисани у неком другом делу утврђења. До сада су регистровани углавном фрагменти лонаца грубље фактуре црвене до тамнобраон боје печења, украшени на трбуху комбинацијом урезаних валовитих и хоризонталних линија. Оквирно се могу датовати у период 9. и 10. века (Мркобрад и Арсић 2004, 94). Најближи истовремени налази потичу са локалитета Стадион са ушћа реке Градац, из контекста отпадних јама (Јеж 1993). Како у овом делу западне Србије има јако мало публикованих налаза, најближе аналогije налазимо на градинама и локалитетима у околини Чачка, Рошци–Кулина, Градина на Јелици (Радичевић 2004, 226–235).

Анализа и дискусија

Позноантичком хоризонту, који се оквирно може датовати од краја 3. до средине 5. столећа, припада укупно 4 делимично или у целости очувана стамбена објекта. Да је на овом истом простору могао постојати још неки сличан објекат, указују спорадично очуване мање зоне или групе лепа, које се налазе у ближој околини темељних зона рановизантијских објеката (сл. 4). На основу откривених остатака јасно је да у овом раздобљу постоје две врсте објеката. Прву групу чине надземне баракe ширине 4–5 м без темеља и укопаних стубова, са дрвеним скелетом од притесаних греди и пружа облепљеног блатом и кровним покривачем од лаганих природних материјала (слама, дрво, папрат...). Дужину објеката није могуће ни приближно утврдити. Проблем представља то што се ови објекти могу оквирно датовати налазима грнчарије, па није могуће прецизније позиционирати њихову градњу у оквиру широког распона од око 150 година, колико је трајала ова фаза, а самим тим и њихов релативно хронолошки однос са полуукопаним објектима који припадају другој варијанти. Сличан објекат откривен је у оквиру утврђења Сапаја, где је у западном делу, на малтерној подлози трема и слоја пепела, подигнута колиба од дрвене конструкције димензија 2,6 x 6,1 м. Зидови колибе били су саграђени од дрвених талпи, хоризонтално положених у узани темељни ров. У унутрашњости зграде откривене су рупе стубова, који су носили кровну конструкцију и преградни зид (Димитријевић 1984, 41). На основу пронађеног новца може се закључити да је утврђење страдало након Грацијановог времена.

Основна одлика друге групе позноантичких објеката јесте укопавање основе у терен до дубине 0,7–1 м са све четири или са три стране. Унутрашње ивице укопа ојачане су каменим сухозидом или дрвеним талпама, док је надземна конструкција зидова подигнута од дрвета и блата са кровом од лаких материјала. Површина објеката се креће између 30 и 60 м². Како

је напред поменуто, бројни археолошки налази се могу оквирно датовати у време од краја 4. до четрдесетих година 5. века (сл. 10 и 11). Налази из ових објеката указују на присуство целих породица и њихов породични карактер већ у овој фази живота, као и на присуство новопридошле стране популације. Појава укопаних објеката хронолошки се донекле подудара са појавом сличних објеката у оквиру војних утврђења Салдум, Чезава и Понтес. Известан број ових објеката, али без употребе камена, забележен је и у оквиру позноантичког слоја утврђења Салдум (Jeremić 2009, 45). Слоју са краја 4. века из Чезаве припада велика земуница у којој је нађен новац у распону од 330. до 383. године. Из сумарно публикованих налаза види се да у овим слојевима има налаза који потичу из черњаховског културног круга, међутим, није јасан њихов однос са осталим налазима који припадају римској провинцијалној култури. Милоје Васић је генерално определио ова два слоја у крај 4. и почетак 5. века (Васић 1984, 96). У оквиру четврте касноантичке фазе у Понтесу откривено је насеље кућа од лаког материјала, које су М. Васић и Милутин Гарашанин дефинисали као насеље лимитана, чији се живот одвијао током четири фазе, а кастел губи значај фортификационог објекта. Стамбени хоризонти припадају другој половини 4. века или почетку 5. века. Куће и пећи из касноантичке фазе негирају у потпуности некадашњу шетну стазу и њен потпорни зид. У овим слојевима откривени су остаци више надземних и укопаних кућа од трошне грађе. Већина је била оштећена услед каснијих укопа, а због природе ископавања ниједна није истражена у целости (Гарашанин и Васић 1987, 77). Све остатке архитектуре прати варваризована материјална култура, али се према објављеним подацима живот у њима завршава крајем 4. века. Живот у Јеринином граду траје до средине 5. века. Употреба камена за ојачавање ивица укопаног објекта отежава проналажење аналогија у блиском окружењу. С друге стране, становништво варварских култура римског периода од средњег Дунава до Крима по правилу користи земунице и укопане објекте без камених потпора. Земунице и полуземунице формирале су се под утицајем зарубњецке и пшеворске културе, као и дакијских етничких група, услед чије је интеграције настала черњаховска земуница (Баран 1981, 60). Земунице су једини тип куће у горњем току Дњестра, док у средњем Подњепровљу и Подњестровљу и карпатској дунавској регији чине већину (Журко 1994, 79). Камен као део конструкције, на основу доступних информација, није уобичајен у черњаховском културном кругу на доњем Дунаву, где доминирају укопи са дрвеним конструкцијама. Слична је ситуација и на простору средњег Подунавља унутар царства и барбарикуму, где су различити укопани објекти формира-

ни без употребе камених сухозида (Ottományi 2005, 121). Међутим, између поменутих укопаних објеката и оних у Бранговићу постоји битна разлика у коришћењу камена као конструктивног елемента за облагање ивица укопа. Једина нама доступна аналогија потиче са локалитета Будареш (Budaörs) у Валерији (Ottományi 2014, 33–35). Објекти откривени на овом локалитету имају идентичне конструкције земуница ојачаних сухозидом са унутрашње стране и дрвеном конструкцијом са лепом у надземном делу. Међутим, објекат је налазима датовау у 2. и 3. век. Аутор становништво овог насеља везује за романизовану елиту келтских Ерависка (Ottományi 2014, 36). У млађој фази насеља откривени су слични објекти са нешто плиће укопаним објектом (Ottományi 2014, 43). Како се ради о великом временском и просторном размаку између објеката са два локалитета, тешко је, упркос формалној сличности, утврдити било какву међусобну везу. На хипотетичком нивоу могло би се размишљати да су неке од ових објеката из млађе фазе могли затећи насељеници варварског становништва током 4. века на простору провинције Валерије, те усвојити неке од принципа њихове градње, да би приликом новог пресељења унутар балканског простора у другој половини 4. века пренели овај облик архитектуре у утврђење у Бранговићу. На варварско присуство упућује и само упопавање објеката, што у 4. веку не представља стамбене навике старог провинцијалног становништва, као и присуство глачане грнчарије у њему (Арсић et al. 2019, 35). Објекти 2 и 9 су страдали у изненадном и јаком пожару, тако да су изгорели са комплетним покућством и залихама хране. Датовање ових објеката ближе оквирно првој половини 5. века оставља простор за тумачење остатака барака из прве групе као евентуално најстаријих објеката касноантичког хоризонта које су могле бити подигнуте за потребе посаде утврђења са почетка 4. века.

Грађевине рановизантијског хоризонта насељавања униформног су начина градње, релативно скромних димензија, једноћелијски правоугаони простори без унутрашње поделе на засебна одељења. Два објекта, од укупно три чији су габарити познати, имају површину између 30 и 40 м². Трећи објекат заузима површину од око 63 м². Претпоставља се да су ове грађевине биле приземне, изузев једне која би, судећи према очуваној висини камених зидова, могла бити спратне конструкције.

У темељним зонама објекти су највећим делом зидани од ломљеног и грубо отесаног кречњака, слаганог у неправилне редове и везиваног блатом. На одређеним деловима зграда, како је примећено у западном зиду објекта 6, употребљаван је и камен прецизније обраде (правоугаони тесаници кречњака). Конфигурација терена налагала је да се статичност обје-

ката реши тако што је на нижим странама подизан камени зид веће висине, док је на вишим био укопан у тло. Судећи према интензивним траговима гаражи и количини откривених остатака кућног лепа (равних комада компактно запечене земље, неретко са сачуваним траговима дрвене грађе) у слојевима на нивоу коришћења просторија, као и у онима непосредно изнад окружења и у њему, извесно је да остаци камених зидова представљају темеље на којима је био постављен бондручни систем конструисан од дрвета и блата. Такав начин градње практично онемогућава лоцирање отвора (улаза, прозора). Изостанак прозорског стакла сугерише да они као такви нису ни постојали, што је, како се чини према ситуацијама потврђеним на другим истовременим налазиштима овог типа, било уобичајено. На немалом броју локалитета мање површине показало се да, међу свим истраженим грађевинама у (сеоском) насељу, само црквени објекти имају застакљене прозоре или евентуално и здања истакнутих чланова заједнице (Милинковић 2010, 214). Положаје отвора за врата такође је тешко одредити јер нема сачуваних поузданих трагова попут зидова или остатака дрвених/камених прагова. Њихов положај на зградама може се само претпоставити у односу на околни терен. Будући да нису откривени остаци приступних степеника са западне стране, могуће је да су улази били на вишим странама, највероватније југоисточним или источним. Улаз у приземни део објекта 5, који је могао бити у функцији складишта, вероватно се налазио у југозападном углу, или могуће у североисточном, где има индиција о накнадном зазиђивању отвора. О комуникацији приземља са претпостављеном горњом етажом нема сачуваних трагова у виду остатка дрвеног степеништа или сличних конструкција. Подови су били од набијене земље. У овом тренутку је нејасно како је изгледала и на који начин је била решена кровна конструкција. С обзиром на то да нису откривени трагови (јаме), који би указивали на постојање стубова носача крова, претпоставља се да су објекти имали лагану кровну конструкцију са покривачем од природног материјала која није нужно захтевала потпору вертикалним стубовима. Појава таквих и сличних дрвених објеката на каменим темељима регистрована је на другим истовременим брдским локалитетима на простору Драгачева (Остра–Соколица, Лис–Ћава) (Милинковић 2010, 209; Радичевић 2002, 43; Радичевић 2006, 35–37) и рашке области (Врсенице) (Роровић и Ђикић 2009), као и на територији некадашње Тракије и Дакије (Динчев 2006, 23–25). На основу положаја унутар утврђења (у непосредној близини цркве), величине и једноставне организације унутрашњег простора претпоставља се да истражене грађевине представљају превасходно стамбене просторе.

Унутар објеката откривен је релативно скроман репертоар покретних налаза, међу којима су најбројнији фрагменти керамичких посуда (сл. 14/6–14; сл. 16; сл. 18/5–9, 11–15) и животињске кости. Осим тога, откривени су углавном веома оштећени гвоздени предмети и тек понеки очуван довољно да му се одреди намена, попут шиваће игле, ножева (сл. 14/3), будака (сл. 18/10), оловних тегова (сл. 18/3–4) или понеке кламфе. Од рога је откривена само једна потпуно израђена алатка (за дрешење чворова), док су остали предмети полуфабрикати (сл. 14/1–2). Међу откривеним налазима издвајају се две фибуле. Гвоздена лучна фибула са подвијеном стопом и обмотајем, декорисаним луком и стопом мотивом који се не разазнаје најјасније (сл. 18/2), представља релативно чест налаз у рановизантијским насељима (Špehar 2010, 59–61; Милинковић 2017, 103, кат. 41). Зооморфна плочаста фибула са зглобним механизмом закопчавања израђена је од бронзе у облику птице (голуба?) раширених крила, декорисана плитко урезаном цикцак линијом и мотивом тачке у кругу распоређеним на крилима, леђима и репу (сл. 18/1). Наизглед, најсличнији примерак је откривен у женском гробу 6 у Улпијани (Милинковић 1998, 422 са наведеном литературом и аналогијама, Т. 136/2). Покретних налаза је било и изван истражених објеката, односно на простору испред слојева који стратиграфски одговарају времену коришћења ових грађевина и око њих. Осим фрагментованих керамичких посуда и животињских костију, откривени су предмети или полуфабрикати од кости и рога, комади гвоздене шљаке.

Археолошки налази, иако скромни, упућују на мешовиту економију насеља. Прелиминарни резултати анализе фаунистичког материјала показују доминантно присуство домаћих врста (свиња, овца, говече), па се у извесној мери може рачунати на бављење сточарством (Avdić, Bogić i Grumić 2012; Kukić i Mladenović 2013; Milutinović i Pantić 2016). Земљорадња се такође може претпоставити као врло вероватан начин привређивања, иако за то у овом тренутку нема убедљивих доказа у смислу бројности пољопривредног алата. Налази гвоздене шљаке сведоче о обради метала, било за сопствене производне или тржишне потребе. С обзиром на близину саобраћајнице, налазе оловних тегова и амбалажних облика керамичког посуђа, може се рачунати и на трговину и размену.

Ако се има у виду степен истражености, може се рећи да се репертоар покретних налаза углавном подудара са предметима откривеним у другим утврђеним насељима овог времена, како онима у Подунављу (Špehar 2010) тако и онима у унутрашњости (Popović 1999, Милинковић 2017). На овом месту, као и код других утврђења, налази показују да становништво унутар

фортификација није доминантно чиновничко (војно, административно), већ цивилно. У прилог претежно цивилном карактеру насеља у Бранговићу, настањеном мешовитом популацијом, у коме су живееле различите генерације и чланови породица, говоре и остаци покојника похрањених у гробници озидааној у оквиру цркве, у којој су биле сахрањене индивидуе различите старосне и полне структуре. Резултати антрополошких анализа показали су да су сахрањени, две женске особе средњих до старијих година, и двоје млађих адолесцената мушког и женског пола, били у родбинским везама (Avdić 2013, 461; Арсић et al. 2019, 40).

Интензивни трагови горења регистровани и у стамбеним објектима и у цркви сведоче о насилном прекиду живота заједнице на овом месту и рушењу насеља, вероватно крајем 6. или почетком 7. века. Малобројност покретних налаза откривених у истраженим објектима указује на потенцијално иселавање становништва пре него што је дошло до паљења њиховог животног простора.

Уређење простора

У периоду позне антике, из распореда до сада истражених објеката, не може се говорити о постојању иоле уређене урбанистичке структуре унутар утврђења. Објекти су подигнути разбацани у простору на већем међусобном одстојању и без уређења међупростора, изузев можда главне комуникације. Вероватно су у првој фази биле подигнуте баракe за смештај посаде утврђења, али је због слабе очуваности услед каснијих градњи тешко утврдити њихову организацију у простору.

У рановизантијском периоду у југозападном делу утврђења на простору између цркве, бедема и западне капије, на површини од око 500 м², истражен је низ од три, у грађевинском смислу, идентична објекта која прате линију бедема и попречну осу цркве. Мало даље у унутрашњости брањеног ареала потврђено је постојање још једног објекта, чији је архитектонски склоп истоветан са грађевинама поред бедема. Међусобна удаљеност истражених објеката је 2,5–3 м, колико износи и удаљеност грађевине најближе цркви. Чини се да је тај размак упућује на релативно густ размештај зграда, који може бити последица неповољних услова за градњу у смислу скучености простора или њихове узајамне функционалне повезаности.

Претпоставља се да је простор између истражених објеката био земљани будући да нису откривени трагови који би указивали на поплочавање и постојање уређене стазе. Несумњиво је да је неке врсте интервенције у уређењу простора морало бити, ако ни због чега другог онда због тога што је

терен веома стрм. Вероватно је простор између објеката насипан ради равнања, а да се не би осипао, постављане су физичке баријере у виду камених подзида. На тај начин могли су бити формиран мањи, заравњени платони између објеката. О томе би могли да говоре остаци камених подзида регистровани на простору између објеката 1 и 5, објеката 5 и 6 и између објеката 5 и 7 и испод објекта 1 (сл. 4). Подзиде су постављене у правцу (север–југ) супротном од пада терена, у нивоу темељних зона грађевина и, тренутно, само на местима између зграда. Стога се готово несумњивом чини њихова улога у уређивању спољашњег простора у насељу.

На распоред објеката унутар фортификације могао је знатно утицати полажај главне комуникације, трасиране преко западне, релативно приступачне падине (сл. 1). Главни улаз у западном бедуу налази се на око 40 м вишој коти од трасе позноантичког пута који се пружао на супротној обали реке. Са пута се, на месту где је река била најшира и најплића и где је постојао газ, одвајао приступни крак ка утврђењу у дужини од око 300 м (сл. 1). На обали је видљиво прилагођавање стрме речне терасе траси пута и делимично усецање у стену. Пут се под оштрим углом у односу на бред пео ка западној капији и истим правцем настављао у унутрашњост утврђења у дужини од око 50 м, а онда је под оштрим углом скретао ка југу пратећи изохипсу терена све до близине литице, источно од цркве, на јужној страни утврђења. Потом је пут правио још један оштар завој савладавајући нагиб терена дијагоналом ка североистоку. Због повећавања нагиба терена са висином, главна комуникација кроз град се могла једино кретати вијугаво серпентинама, а како су се нагиб и стеновитост утврђења повећавали са надморском висином, комуникација је у горњој стеновитој трећини фортификације постепено прелазила у пешачку стазу, која је водила ка малим вратима код највише куле 1. То би значило да се истражени објекти налазе између доње стране главне комуникације и бедема. На овом простору је могло бити места за два реда стамбених објеката. Од главне улице до објеката и цркве су вероватно постојале само пешачке терасасте комуникације са подзидама и узана стаза дуж унутрашње стране бедема. Ово је једно од ретких фортификација са главном комуникацијом серпентинског типа. Постојање овакве комуникације условило је потенцијално формирање троугаоних блокова између ивица главне комуникације са објектима распоређеним тако да су се њихове стрехе (кућа) вероватно међусобно додиривале.

Изгледа да је до сада постојање главне улице у оквиру рановизантијских фортификација документовано на веома малом броју сличних утврђења. Далеко је већи број утврђења у којима је насеље организовано са густим

распоредом стамбених објеката, са уским пролазима између објеката уз мрежу вијугавих и стешњених улица без неког посебног реда (Динчев 2006, 35). Трећу бројну групу у организацији насеља представљају утврђења у којима је простор био организован без посебно обележених улица, пошто су стамбени објекти подизани у низовима дуж бедема са празним или слабо попуњеним централним простором, или са веома размакнутим и разбацаним кућама унутар простора утврђења са широким простором без објеката.

Закључак

На основу тренутно доступних налаза настанак утврђења се може узети за период краја 3. и почетак 4. века (Арсих 2013, 234). Подизање ове и других просторно блиских мањих фортификација може се довести у везу са трасирањем позноантичког пута, који је преко венца ваљевских планина повезивао уживку и колубарску котлину, односно са потребом да се заштите путници и роба дуж пута од претњи које нису повезане са спољном опасношћу (Арсих 2011, 80). О првом насељавању посаде за чување путева сведоче слабо очувани остаци барака. Како су налази архитектуре само делимично очувани, па и покретни налази у контексту истражених објеката, тешко је рећи да ли је унутар бедема било и цивилног становништва. Већ крајем 4. века формирају се полуукопани објекти са дрвеном конструкцијом и блатом у надземном делу, у којима се бележи присуство варварске материјалне културе, карактеристичне за средње и доње Подунавље тога доба (Арсих et al. 2019, 33–38). Како је присутан комплетан кућни инвентар, њихова опремљеност указује на присуство целих породица као и на бављење пољопривредом једног дела становништва. На основу до сада доступних информација са истражених позноантичких вила у непосредном окружењу, које су биле разноликог економског и друштвеног статуса власника, изгледа да је живот на њима у потпуности прекинут до 383. године (Арсих, Пецикоза и Павловић 2020, 44). На тај начин је у потпуности прекинут до тада доминантан економски образац са градовима и већим насељима у центру и пољопривредним имањима у залеђу. Овај нагли прекид, проузрокован делимично и присуством Западних Гота са савезницима, имао је далекосежне последице на развој насеља током 5. и 6. века. За сада се, на основу доступних информација, може рећи да од краја 4. века имања типа виле углавном више не постоје у ширем окружењу Јерениног града. Новија истраживања јасно показују економско пропадање и смањивање производње имања већ од шездесетих година 4. века (Арсих, Пецикоза и Павловић 2020, 46). Демографска и економска слика овог простора крајем 4. века битно је измењена.

Управо са овим периодом коинцидира појава варваризоване архитектуре и других облика материјалне културе унутар утврђења, те појаве трагова сточарства и земљорадње међу становницима утврђења. Како материјална култура показује сличности у општим цртама са многим насељима и фортификацијама од средњег до доњег Дунава, њено прецизније тумачење захтева још подробније анализе и нове артефакте. Но, доступни налази у сваком случају показују да је на овом простору била насељена група стране популације како би се надоместио недостатак становништва, али се о прецизнијем датуму њиховог насељавања још увек не може говорити. Насупрот томе, скоро је сигурно да је насеље опстало све до великог Хунског пустошења око 441. године. Истражени објекти су изгорели са комплетним покућством у изненадном пожару средином 5. века, као и обе истражене куле. Објекти су услед дејства природних фактора затрпани, а уследила је цезура до формирања нових насеља. Како је околни простор потпуно запустео, изгледа да је следећи талас обнове извршило новодосељено становништво под надзором централних власти.

Изгледа да су камени бедеми античког утврђења у Бранговићу на природно заштићеном положају још увек били релативно добро очувани и, евентуално уз неопходне минималне поправке, пружали довољно сигурности за оснивање насеља и безбедан живот у 6. веку. У периоду велике и темељне обнове и изградње за време владавине цара Јустинијана, овде је подигнуто насеље на урушеној позноантичкој насеобини, која је, судећи према досадашњим резултатима, потпуно негирана изградњом стамбених јединица и цркве. Рановизантијски хоризонт истражен у утврђењу у Бранговићу не представља ништа ново за то време у ком се насељавају претежно брдска, теже или тешко приступачна места, на положајима природно брањеним стрмим или одсеченим литицама, на којима се граде потпуно нова или настањују већ раније коришћена места за становање или стратешке намене. Врше се нужне поправке бедема, а унутрашњи брањени простор трансформише и адаптира потребама новопридошлог, претежно цивилног становништва уз готово обавезну изградњу цркве на доминантном месту у насељу. Нису ретка ни утврђена насеља у којима је постојало више од једног верског објекта, било да је реч о градским (Градина на Јелици, Царичин град) (Милинковић 2010; Кондић и Поповић 1977) или сеоским срединама (Лишка Ћава) (Радичевић 2002, 45–47; Радичевић 2006, 32–34).

Тренутно ниво истражености не пружа довољно информација на основу којих би се поуздано могло рећи много о карактеру овог насељеног места, његовој величини и густини насељености током рановизантијског

периода. Иако површина ограђена каменим бедемима већа од 3 ха није мала, неизвесно је да ли је и у којој мери целокупан простор био погодан за градњу стамбених грађевина и грађевина друге намене. Једноставност и несолидност градње истражених објеката, репертоар покретних налаза, интензитет наслојавања и присутност верског објекта указују на дуготрајнији боравак популације и начелно би се могли уклопити у слику о утврђеном стално насељеном месту руралног типа, не искључујући притом потпуни изостанак војне посаде или присуство специфичне занатске делатности (Милинковић 2015, 21). Близина важније путне комуникације показује да ово није типична сеоска средина, изолована и са потпуно независним и самодовољним начином привређивања. Изгледа да напред поменута позноантичка комуникација у 6. веку није нимало изгубила на значају. Упоредо са обнављањем утврђења у Бранговићу обнављају се друге мање фортификације и стратешке тачке на истом путу, о чему сведоче рановизантијски налази из Таора¹, Парамуна и оближњих Ћелија (Арсих et al. 2019, 5). Трагови прераде гвожђа и олова у рановизантијском слоју могу указивати на обнављање рударских активности у ближој околини пута. Постојање путне комуникације у непосредној близини насеља за становништво овог места могло је значити укључивање у трговачку мрежу, која је могла сезати од Сингидунума до Јадранског мора, али и изложеност разним видовима опасности на путу, пре свега разбојништву. Иако још увек нису откривени остаци репрезентативније стамбене, резиденцијалне, војне или административне архитектуре, постојање таквих или других јавних и раскошних приватних зграда не може се у потпуности искључити будући да је тренутно истражена површина релативно мала. С обзиром на то, као и на величину брањеног простора површине веће од 1 ха, постојање цркве и евидентну трансформацију места са првобитно потпуно другачијом функцијом, утврђено насеље у Бранговићу би се могло посматрати и као потенцијално полуурбано (Динчев 2006, 9–14) будући да је на месту од саобраћајног, стратешког или трговачког значаја. Међутим, пошто је истраживање утврђеног рановизантијског насеља такорећи на почетку, било каква интерпретација се чини преурањеном будући да недостаје доста елемената за његову карактеризацију (јавне, административне зграде, репрезентативни архитектонски и инфраструктурни објекти). Оно што је несумњиво јесте да су све грађевине овог хоризонта насељавања страдале у пожару, који је свеприсутан и манифестован како на профаној тако и на црквеној архитектури, покретним налазима и наслојавању. Насиљан престанак живота крајем 6. или почетком 7. века изазван ватреном стихијом кон-

¹ Булић, Д. и Арсић, Р., *Доњи Таор – утврда и црква*, у овом зборнику.

статован је и на другим истовремено насељеним местима (Царичин град, Остра-Соколица, Градина на Јелици) (Кондић и Поповић 1977, 170–171; Милинковић 2010, 207–210, 233).

Током раног средњег века долази до обнове живота унутар постојећих габарита фортификације код које су бедеми и куле још увек значајно очувани. Нешто бројнији налази из овог периода, још увек непубликовани, откривени су последњих година током истраживања рановизантијских утврђења позиционираних претежно на стратешким тачкама, која се користе у мање или више преправљеном облику. Судећи према положајима фортификација у западној Србији чини се да постоји тежња ка запоседању важних тачака и комуникација које контролишу приступ централном делу српског простора. Судећи по распореду локалитета са сличним налазима, изгледа да су Срби проширили власт тридесетих година 10. столећа ка Посавини и Поморављу (Радичевић 2004, 240). Према Дејану Булићу, налази на територији Србије попут ових из Бранговића указују на 9. век као најранију средњовековну фазу, чиме је ојачана хипотеза да ово и друга утврђења нису заузета у периоду између доласка Словена и 9. века (Bulić 2013, 214). Напуштена ромејска утврђења, попут Јерининог града у Бранговићу, поновно добијају на значају током сукоба Срба са Бугарима и Угарима на северним и источним границама током 9. и 10. века, да би у највећем броју запустела обнављањем византијске власти.

БИБЛИОГРАФИЈА

Avdić, I., Bogić, J. i Grumić, T. 2012. Analiza životinjskih kostiju iz arheološke celine Kula 4 sa lokaliteta Jerinin grad u selu Brangović. *Petničke sveske* 70: 432–436.

Avdić, I. 2013. Analiza tafonomskih i paleopatoloških promena na ljudskim skeletnim ostacima sa lokaliteta Jerinin grad–Brangović. *Petničke sveske* 72: 459–481.

Арсић, Р. 2011. Функција римске војне инфраструктуре на простору северозападне Србије. *Гласник САД* 27: 60–82.

Арсић, Р. 2013. Археолошко истраживање утврђења Јеринин град – Бранговић код Ваљево 2011. године, у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама*, ур. В. Филиповић, Р. Арсић и Д. Антонић, 225–235. Београд: Српско археолошко друштво, Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

Арсић, Р., Чебашек, Е., Ђенић, Ђ., Павловић, Н. и Пецикоза, В. 2019. *Јеринин град, Бранговић*. Ваљево: Народни музеј, Завод за заштиту споменика културе.

Арсић, Р., Пецикоза, В. и Павловић, Н. 2020. *Анине – житница Колубаре*. Ваљево: Завод за заштиту споменика културе.

- Баран В. Д.** 1981. *Черняхівська культура*. За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу. Київ Інституту археології.
- Bonifay, M.** 2004. *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*. Oxford, Archaeopress, 2004 (BAR IS 1301).
- Brukner, O.** 1981. Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Bulić, D.** 2013. The Fortifications of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation, in *The World of Slavs, Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. S. Rudić, 137–233. Beograd: Institute of History.
- Васић, М.** 1984. Castrum Novae-Чезава. *Старинар XXXIII–XXXIV* (1982–1983): 91–121.
- Гарашанин, М., Васић, М. и Марјановић-Вујовић, Г.** 1984. Трајанов мост – Castrum Pontes. *Берданске свеске* 2: 35–85.
- Гарашанин, М. и Васић, М.** 1987. Castrum Pontes. *Берданске свеске* 4: 71–117.
- Димитријевић, Д.** 1984. Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке. *Старинар XXXIII–XXXIV* (1982–1983): 39–59.
- Динчев, В.** 2006. *Ранновизантијските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)*. София: Българска академия на науките, Археологически институт с музей.
- Журко, А.** 1994. Типолог и соотношение жилых сооружений племен черняховской культур. *Российская археологи*, 37–42. Москва: Российская академ наук.
- Јеж, Ж.** 1993. Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљево. *Ваљевац-велики народни календар за просту 1993*, 49–57. Ваљево: „Ваљевац”.
- Jeremić, G.** 2009. *Saldum – Roman and Early Byzantine Fortification*. Belgrade: Institut of Archaeology.
- Кондић, В. и Поповић, В.** 1977. *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*. Београд: САНУ.
- Kukić, M. i Mladenović, M.** 2013. Strategija ishrane na lokalitetu Jerinin grad – Brangović. *Petničke sveske* 72: 473–479.
- Милинковић, М.** 1998. *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа*. Докторска дисертација, Универзитет у Београд.
- Милинковић, М.** 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*. Београд: Завод за уџбенике.
- Милинковић, М.** 2012. Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. в. – археолошки подаци, у: *Византијски свет на Балкану Књига I*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић и Р. Радић, 299–310. Београд: Византолошки институт САНУ.
- Милинковић, М.** 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*. Београд: Досије студио.
- Милинковић, М.** ур. 2017. *Градина на Јелици. Рановизантијски утврђени центар на Јелици*. Каталог изложбе. Београд–Чачак: САНУ и Народни музеј.

- Milutinović, L. i Pantić, N.** 2016. Analiza zooarheološkog materijala iz objekata 5 i 6 na lokalitetu Jerinin grad – Brangović. *Petničke sveske* 75: 476–484.
- Мркобрад, Д. и Арсић, Р.** 2004. Бранговић – Прелиминарна археолошка истраживања раносредњовековног утврђења (VI–X век). *Гласник Историјског архива (Ваљево)* 38: 79–101.
- Ottományi, K.** 2005. Römerzeitlicher vicus in Budaörs. у *Balácai Közlemények IX* (Internationale Tangung über römerzeitliche Villen Veszprém-Balácsa, 20–23. September 2004), 361–374.
- Ottományi, K.** 2014. A budaörsi település periódusai. Kőépítkezés a Kamarerdőben feltárt római telepen. Sírformák a budaörsi római temetőben. ур: Ottományi K.-Mráv Zs.-Filipszky I.-Mester E. у *Antik gyökereink. Budarös múltja a régészeti leletek tükrében. (2. átdolgozott kiadás)*. Budarös, 2014, 9–78.
- Ottományi, K.** 2015. In den Boden eingetiefte Häuser im Vicus von Budaörs, у *Ländliche Siedlungen der römischen Kaiserzeit im mittleren Donaauraum*. Ур Herausgegeben von Szilvia Bíró und Attila Molnár, 119–169 Győr.
- Пецикоза, В.** 2016. Прозорско стакло са рановизантијске цркве на локалитету Јеринин град у Бранговићу код Ваљева. *Гласник САД* 32: 329–341.
- Роповић, М.** 1999. *Tvrđava Ras*. Beograd: Arheološki institut.
- Роповић, М. i Bikić, V.** 2009. *Vrsenice, kasnoantičko i ranosrednjovekovno srpsko utvrđenje*. Beograd: Arheološki institut.
- Радичевић, Д.** 2002. Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2000. и 2001. години. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) XXXII: 37–52.
- Радичевић, Д.** 2004. Археолошка налазишта IX и X века у Чачку и околини. *Гласник САД* 19: 223–247.
- Радичевић, Д.** 2006. Археолошка истраживања на Лишкој Тави код Гуче у 2002. и 2006. години. *Зборник радова Народног музеја* (Чачак) XXXVI: 31–48.
- Тадић, М. и Гаврић, Г.** 2011. Математичкогеографска анализа оријентације две ранохришћанске цркве у Србији. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду* LX: 223–230.
- Hárshegyi, P. and Ottományi, K.** 2013. Imported And Local Pottery In Late Roman Pannonia, L. Lavan (ed.) *Local Economies? Production and Exchange of Inland Regions in Late Antiquity* (Late Antique Archaeology 10 – 2013) (Leiden 2013), pp. 471–528.
- Špehar, P.** 2010. *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu*. Beograd: Arheološki institut.

Radivoje Arsić

Institute for the Protection of Cultural Monuments, Valjevo

Nevena Pavlović

Valjevo

RESIDENTIAL ARCHITECTURE AND PHASES OF DEVELOPMENT OF THE FORTIFICATION OF JERININ GRAD – BRANGOVIĆ

Keywords: *Western Serbia, Valjevo, Gradac, Early Iron Age, Early Byzantine horizon, Late Antique, Middle Ages, fortification, architecture, house, dug-out, settlement*

In the past two decades, a series of smaller archaeological campaigns was performed in which a part of the Late Antique fortification of Jerinin Grad – Brangović, near Valjevo, was researched. During the 3rd–4th century AD a fortification was built of irregular, polygonal shape, with a surface of ca 3.2 ha. Four towers and two entrances were registered along the ramparts. Within the defended area, nine multi-functional objects from different building phases and one church have been discovered, partially or completely researched so far. The settlement within the ramparts lasted continuously, though destroyed twice, all the way until the end of the 6th and the beginning of the 7th century, when it was abandoned. During the 9th and the 10th century, a short-term restoration of life within the settlement occurred, only for it to be definitely abandoned after that.

A total of 4 partially or completely preserved residential buildings belong to the Late Antique horizon, which can be roughly dated into the period from the end of the 3rd up to the middle of the 5th century. The remains discovered show that there were two types of buildings in this period. The first group are above-the-ground barracks, 4–5 m wide, without foundations and dug-in pillars, with a wooden frame of hewn beams and wattle, covered with mud, and a roof cover made of light natural materials (hay, wood). The main trait of the second group of Late Antique objects were foundations dug into the terrain up to the depth of 0.7–1 m on all four or on three sides. The inner edges out the dug-out were fortified by stone dry walls or wooden planks, while the above-the-ground construction of the walls was made of wood and mud, with a light material roof. The surface of the buildings was between 30 and 60 m². Archaeological finds discovered in them can be roughly dated into the period from the end of the 4th century up to the 540s. Researched buildings had burnt down, with all of the household items, in a sudden fire in the middle of the 5th century. When the surrounding area was

completely abandoned, it seems that the next stage of restoration was performed by a newly settled population, under the supervision of central authorities.

In the period of the great and thorough restoration during the reign of Justinian, a settlement was built upon the destroyed Late Antique one, necessary reparations of the ramparts were performed, and the inner defended area was transformed and adapted according to the needs of the newly arrived population, with a church built on a dominant position within the settlement. The researched residential objects from the Early Byzantine settlement horizon were erected in the 6th century in the identical manner, with relatively modest dimensions, rectangular shape of the basis and without subdivisions of the inner space. It is assumed that these buildings had only the ground floor, except for one which, according to the preserved height of the stone walls, could have had floor(s). In their foundation zones, objects were mostly built of broken and roughly cut limestone, on which a braced frame construction system was placed, made of wood and mud. Inside of the buildings, a relatively modest repertoire of mobile finds was discovered, fragmented ceramic vessels, animal bones, scarce metal items (sewing needle, pickaxe, knives, lead weights, cramp irons, fibulas) and items or semi-finished products made of antler. In the area to the south from these buildings, a one-nave church was erected, with dimensions of 12.5 x 11.2 m, consisting of a main nave and a northern annex, with two rooms. In the western room of the annex, a vaulted built tomb was discovered, with skeletal remains of four individuals of different age and sex. There was a main communication route within the settlement, which connected the highest and the lowest point of the fortification. Because of the great inclination and the shape of the terrain, this communication was shaped as a serpentine, which influenced the lay-out of buildings which were erected on the terraced extensions on both sides of the communication. Intense traces of burning were registered both in the residential buildings and in the church, and they indicate the violent manner in which the life of the community here ended and the settlement was destroyed, probably in the end of the 6th or the beginning of the 7th century. Artefacts discovered, remains of the church and deceased individuals buried in the built tomb indicate that the people living within the fortification weren't predominantly clerks (military, administrative), but civilians.

Traces of the material culture typical for the period of the 9th and the 10th century bear witness of the fact that the area within the ramparts was resettled. However, architectural remains from this period haven't been discovered.

The construction of this and other near-by smaller fortifications in the end of the 3rd and the beginning of the 4th century can be brought into connection with the tracing of the Late Antique road which connected, across the chain of

mountains of Valjevo, the basins of Užice and the Kolubara. This communication route was in use in later periods as well, bearing in mind the fact that along with the restoration of the fortification of Brangović in the 6th century other smaller fortification and strategic points along this road (in Ćelije, Taor, Paramun) were also restored.